

ԵՂԻՇԵ ԱՎԱԳ ՔՀՆ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆՆԵՐԸ ԵՎ

Ս. ԳԵՂԱՐԴԱ ՎԱՆՔԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ*

ԺԲ դարի վերջերի և ԺԳ դարի սկզբների վիճական և պատմական հիշատակարանները հոգևոր կյանքի և շինարարական մի նոր արշալույս են ավետում Հայաստանի համար:

Չաքարյան իշխանների 25-ամյա (մոտավորապես 1196—1219 թթ.) (տես Հայ ժողովրդի պատմություն, III, Երևան, 1976, էջ 533—538) հայրենասիրական համառ պայքարի շնորհիվ, հնարավոր եղավ սելջուկներից ապատագրել Հյուսիսային Հայաստանի արևելյան, մասամբ և կենտրոնական նահանգները՝ Գուգարքը, Ուտիքը, Սյունիքը և Արցախը: Ապատագրված հողերում ոչ միայն վերականգնվեց Հայկական վարչական իշխանությունն ու քաղաքական կյանքը, այլև բարենպաստ վիճակ ստեղծվեց հայ մշակույթի վարճացման համար: Հայ նախարարական տները՝ Չաքարյանները, Պողոսյանները, Օրբելյանները, ապնիվ մրցակցությամբ աշխատում էին գերապանցել միմյանց, մշակութային, հոգևոր և շինարարական կյանքի վերապարթոնքի գործում: Հենց այդ ապնիվ մրցակցության արդյունքը հանդիսացավ միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր մի շարք վանական համալիրների կառուցումը: Ձեր հիշողության մեջ թարմացնելու համար, հիշեմ դրանցից մի քանիսը՝ Հառիճա վանքը՝

կառուցված 1201 թ., Գոշավանքը՝ 1200—1203 թթ., Մակարավանքը՝ 1204 թ., Ամաղուի Նորավանքը՝ 1205 թ., Սանահնի Ամենափրկիչ եկեղեցու գավիթը՝ 1211 թ., Հաղպատի Ս. Նշան եկեղեցու գավիթը՝ 1216 թ., նույն վանքի ժամատունը՝ 1257 թ., Հովհաննու վանքը՝ 1216—1221 թթ., Կեչառիսի Կաթողիկե եկեղեցին՝ 1244 թ., և, վերջապես, դարի ճարտարապետական-շինարարական մտքի աչքի ընկնող նվաճումներից մեկը հանդիսացող Այրից կամ Գեղարդա վանքը՝ 1215—1288 թթ., որը իր նշանավոր ժայռափոր տաճարներով դասվում է հայ ճարտարապետության ամենանշանակալից ստեղծագործությունների շարքը:

ԺԳ դարում այնքան փառավոր ու հիացանք վանական համալիրներ ու եկեղեցիներ են կառուցվել Հայաստանում, որ առիթ է տվել հայկական միջնադարյան ճարտարապետության մեծագույն մասնագետ Թորոս Թորամանյանին այդ շրջանը հայ ճարտարապետության վերածնության շրջան համարելու (Թ. Թորամանյան, Հայկական ճարտարապետությունը, Երևան, 1948, հտ. Բ, էջ 109):

Որպես կանոն վանական այդ կառույցներին կից միջնադարում ստեղծվում էին նաև վարդապետություններ, որոնք այնքան բարեհաջող կերպով լուծում էին հայոց աշխարհի ուսումնատենչ երիտասարդների կրթության մեծ գործը: ԺԳ դարում և՛ Հայաստանում, և՛ Հայաստանից դուրս, հեռավոր Կիլիկիա-

* Սույն դասախոսությունը ընթերցվել է վերջերս վեհադարձում, միաբանական հերթական հավաքույթի ընթացքում:

յում, բացի այս վարդապետարաններից բացվում էին նաև շատ դպրոցներ:

Հայ մատենագրության էջերում հիշատակարաններ կան այդ դպրոցների տիպի ու բնույթի մասին: Այդ որոշ տիպի դպրոցները կոչվում էին առանձնական դպրոցներ, իմաստնոց տներ, տուն դպրանոցներ և այլն: Այդ դպրոցներում սովորեցնում էին տարրական գրագիտություն, երգեցողություն և թվաբանություն: Սրանք համարվում էին ցածր տիպի դպրոցներ: Երկրորդ տիպի դպրոցները կոչվում էին հասարակական կամ ժողովրդական դպրոցներ: Նման դպրոցներ գոյություն ունեին քաղաքներում և ավաններում: Այս դպրոցները ունեին աշխարհիկ բնույթ: Այսպիսի դպրոցներ կային Անիում, Կարսում, Երզնկայում, Վանում, Սանահնում և այլ քաղաքներում և քաղաքատիպ ավաններում: Նշված դպրոցներից բացի լայն տարածում ունեին նաև վանական դպրոցները, որոնք գործում էին խոշոր վանքերին կից և բաժանված են եղել երկու կարգի՝ տարրական և բարձրագույն: Առաջինում ուսուցանում էին գրագիտություն, թվաբանություն, քրիստոնեական և Հայոց պատմություն, երաժշտություն և այլն: Բարձրագույն վանական դպրոցներում կամ վարդապետարաններում, որոնք հաճախ կոչվում էին նաև համալսարաններ, դասավանդվում էին բազմապիսի առարկաներ՝ ճարտասանություն, քերականություն, փիլիսոփայություն, լատինաձաբանություն, երաժշտություն, տրամաբանություն, նկարչություն, գրչության արվեստ (գեղագրություն):

Չաքարյան իշխանների օրոք Հայաստանում վանական վարդապետների թվին էին պատկանում Սանահնի, Հաղպատի, Տաթևի, Հաղարծնի, Նոր Գետիկի, Գլաձորի, Խորանաշատի, Խորվիրայի, Կեչառաքի, Գլաձորի և Գեղարդա վանքի վարդապետարանները, որտեղ դասավանդում էին հայտնի գիտնական վարդապետներ, որոնց նվիրված աշխատանքի շնորհիվ էլ միջնադարյան մեր վանքերը դարձան գիտության կաճառներ, որտեղից հավատքի լույսի հետ միասին հայոց մանուկներին էր ձամբվում նաև գիտության լույսը: Անվիճելի փաստ է, որ միջնադարյան հայ մշակույթի վարձագման ու պահպանման միակ ապաստարանները եղել են մեր մենաստանները, որտեղ հարյուրավոր ու հազարավոր անասուն և համեստ վանականներ խոնավ ու ցուրտ խուցերում, բանաստեղծի բառերով ասած՝ «Մի նշխարով, մի կում ջրով», կանթեղի ու ճրագի պլպացող, աչքի լույսը մաշող լույսի տակ ստեղծել են իրենց մտքի ու հոգու արգասիքը՝ հանդիսացող հոգևոր անմահ արժեքները, ձեռագիր մատ-

յանների ձևով ժառանգություն թողել ապագա հայ սերունդներին: Փառք ու պատիվ Հայաստանյայց մեր Ս. Եկեղեցուն, որը ի պահանջել հարկին, հայ ժողովրդի անցյալի անփառունակ, պետականությունից զուրկ վիճակը հաշվի առնելով, իր ուսերին առավ նաև մեր ժողովրդի կրթության ու լուսավորության դժվարին գործը: Այդ իսկ պատճառով միջնադարյան հավատքի մեր տները շատ հաճախ դարձան նաև մշակույթի և դպրության կենտրոններ:

Մեկ հասած շուրջ 25 հազար հայերեն ձեռագիր մատյանները հիմնականում գրվել, ընդօրինակվել, նկարապարզվել ու կապվել են միջնադարյան Հայաստանի ավելի քան հազար վանքերում ու եկեղեցիներում: Դրանցից խոշորագույն կենտրոններում ծնող են առել ու մշակվել նաև հայ մատենագրության ու արվեստի որոշ ճյուղեր: Ուրիշ հարց է, որ շատ գրչականություններից քիչ ժառանգություն, նույնիսկ տեղեկություն չի հասել մեզ: Ում ծանոթ է հայ ժողովրդի պատմական դառն, դժխեմ ճակատագիրը, նա հեշտությամբ կհասկանա այդ: Նվաճողների հերթափոխվող արշավանքները, դաժանությամբ իրար գերապանցող նրանց վայրագությունները, որոնք հայ ժողովրդի մարմինն սպանելուց առաջ, փորձում էին նաև հոգին ոչնչացնել, հսկայական հոգևոր հարստություն ջնջեցին Հայաստան աշխարհի երեսից: Բացառություն չէր կարող լինել Այրիվանքը, Հայաստանի հնագույն և հեղինակավոր վանքերից մեկը: Այն, որ համարվում էր «Սկիզբն ու Մայրն վանորայից» ... հաստատյալ ի Սուրբ Լուսավորչեն (302—325), որ հանգստացել էր նաև Ներսես Մեծ կաթողիկոսը (353—373), որը եղել էր նույնպես «Կացուրդ Սրբոյն Ի սահակայ» (387—436), նշանավոր այս վանքի ավելի քան հազարամյա մշակութային կյանքը հարատևել է հարյուրամյա ընդհատումներով:

Ս. Գեղարդա վանքի մշակութային կյանքի հնագույն վկայությունը ութերորդ դարից է գալիս և կապվում է Այրիվանքի միաբան, երաժիշտ ու իմաստասեր Գրիգոր Գուլիկ վարդապետի գործունեության հետ:

Գիտնական-երաժիշտ նշանավոր այս վանականը ապրել ու ստեղծագործել է Եդարի վերջերում և Ը դարի սկզբներում: Մխիթար վրդ. Այրիվանեցին Ստեփանոս Սյունեցու վկայաբանության մեջ Գրիգոր Գուլիկ վարդապետի մասին գրում է. «Եւ էր ընկեր սորա (խոսքը Ստեփանոս Սյունեցու մասին է) ի նմին քաղաքէ ուն Գրիգոր անուն ի սուրբ ուխտէն Այրի վանուց, որ է հիմնարկեալ ի Սուրբ Գրիգորե...»: Երկուսն էլ՝ Ստեփանոս Սյունեցին և Գրիգոր Գուլիկ վարդա-

պետը, «առաջադեմք ի գիտության գրոց են յարուեստս երաժշտականութեան: Ուսան վամենայն սահմանս փիլիսոփայութեան իմաստնոց արտաքնոց և քաջատեղեակ եղեն աստուածաշունչ մեկնողաց»: Ուսումնառության նպատակներով Գրիգոր Գռչիկ վարդապետը մեկնել է Աթենք, ծանոթացել փիլիսոփայության հին ու նոր մեկնություններին, բայց հիմնականում մասնագիտացել երաժշտության մեջ: Կոստանդնուպոլսում եղած ժամանակ նա ծանոթացել ու շփվել է ժամանակի բյուզանդական հայտնի բանաստեղծ-երաժիշտների, այդ թվում նաև Գերմանոս Պատրարքի հետ: Չնայած Գրիգոր Գռչիկ վարդապետը մասնագիտությամբ երաժիշտ էր, բայց դա չխանգարեց, որ նա մեծ հաջողությամբ հունարենից հայերեն թարգմանի Դիոնեսիոս Արիսպագացու, Նեմեսիոսի, Գրիգոր Նյուսացու աշխատությունները: Գեղարդա վանք վերադառնալով, Գրիգոր Գռչիկ վարդապետը ծավալում է մանկավարժական և ստեղծագործական բեղուն գործունեություն: Նրան է վերագրվում գիշերային ժամու և ճրագալույցի որոշ երգերի եղանակավորումը: Նրան լավ ծանոթ է եղել նաև այդ ժամանակ մեծ հեղինակություն վայելող, արևելյան քրիստոնեական երգարվեստի խոշոր գործիչներից մեկի՝ Ռոմանոս Երգեցողի անունով Հայաստանում տարածված սաղմոսատիպ (վանկային) եղանակները: Գրիգոր Գռչիկ վարդապետը ժամանակակիցների համար եղել է մեծ հեղինակություն և ճանաչվել նաև որպես հրաշագործ:

Գեղարդա վանքի համար Ը դարից հետո շուրջ չորսհարյուրամյա մշակութային ամուրթային մի ժամանակահատված է սկսվում, որը համընկնում է արաբական ու սելջուկյան աշխարհակրթման արշավանքներին ու տիրապետությանը: Հայ վանականությունը ընդհանրապես և Գեղարդա վանքի միաբանությունը մասնավորապես այդ շրջանում քաղաքական անբարենպաստ պայմանների պատճառով ժամանակ ու հնարավորություն չունեցան նախկին շրջանում սկսված լուսավորական ու մտավոր մեծ շարժումը շարունակելու: Այդ շրջանից մեզ են հասել չնչին գրական գործեր, որոնց հեղինակները կամ գրիչները մեծ կոհողության, նույնիսկ ի գին իրենց սեփական կյանքի, կարողացել են մտավոր ասայության այդ շրջանը լցնել գրած կամ արտագրած մատյաններով, մի կերպ վառ պահելով լուսավորության ու մշակույթի հանգձող ջանքը:

Ս. Գեղարդա վանքում վերակենդանության դրական նշաններ են կցացվում ԺԲ դարից հետո: Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի անունով մի արձանագրության մեջ, որը

գտնվում է Աստվածածնի տաճարում, վերաբերվում է 1181 թ., հիշատակվում է, որ նա՝ Ստեփանոս Աղվանից կաթողիկոսը, հաստատվելով Ս. Գեղարդա վանքում որպես միաբան, վանքի մատենադարանին է նվիրում մի քանի հայերեն ձեռագրեր:

Գեղարդա վանքից մեզ հասած առաջին ձեռագիրը 1190 թվականից է՝ Տոնապատճառ (տես Մատենադարան, ձեռ. № 3795), որը գրվել է Փիլիպպոս քահանայի ձեռքով: Գրիչը հիշատակարանի մեջ հայտնում է. «Տառապանաւք եւ պանդխտութեամբ գրեցի զսա ի սբ. ժողովարանիս Այրիվանից»: Այս ձեռագիրը իր ժամանակին ուսումնասիրության առարկա է դարձել Գարեգին վրդ. Հովսեփյանի կողմից (հետագայում՝ կթղ. Անթիլիասի), որի մասին մեծանուն գիտնականը ասում է. «Իբրև մեկը հնագույն տոնապատճառներից, արժանի է ուշադրության»:

Մեզ հասած Գեղարդա վանքի այդ շրջանի մատենանշված ամենահին ձեռագիրը գալիս է հաստատելու, թե Այրիվանքը սելջուկյան արշավանքներից հետո միայն, ԺԲ դարի կեսերից, կենդանության նշաններ է ցույց տալիս: Նշված ձեռագիրը հետաքրքիր է նաև իր գրչությամբ, ինչպես նաև պահպանված իր կազմով, որը դրվագված է հյուսածո վարդերով: Այս ամենը հաստատում են, որ նույնիսկ մտավոր ամողության ու քաղաքական դժբախտ այդ ժամանակներում գրչության արվեստը իր ամբողջության մեջ Գեղարդա վանքում բարձր մակարդակ ուներ:

ԺԳ դարում, երբ Ջաքարյան իշխանների նախաձեռնությամբ և նյութական կոհողությամբ կառուցվում էին Ս. Գեղարդա վանքի գլխավոր կաթողիկեն ու գավիթը, կանգնեցվում էին բազմաթիվ խաչքարեր, այդ շրջանում Գեղարդա վանքը ժամանակակիցների աչքում վայելում էր հսկայական հեղինակություն: Վանքի միաբանության խոսքը, ինչպես վկայում է Կիրակոս վրդ. Գանձակեցին (ԺԳ դար), նշանակություն ուներ մեր Եկեղեցու վերաբերյալ ընդհանուր խնդիրներում: Դժբախտաբար այս շրջանից Գեղարդա վանքից մեզ է հասել ընդամենը միայն մեկ ձեռագիր Ալետարան՝ գրված 1217 թ., որը համարվում է Արևելյան Հայաստանի գրչության ու մանրանկարչության արժեքավոր մնացորդներից մեկը: Գրիչն է վանքի միաբաններից Աբելը, նկարապարողը՝ Սարգիսը (տես Մատենադարան, ձեռ. № 4509): Ձեռագիրը թղթյա է, բոլորգրով գրված: Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը, վերլուծելով այս ձեռագրի նկարապարդումները, եկել է այն եզրակացության, որ ինչպես նկարների, այնպես էլ վարդերի արվեստը կոտ արևելյան են, տարբեր կլիկյան և բյուզանդական ման-

Ս. ԳԵՂԱՐԴ ՎԱՆՔԸ (ԺԳ Դ.)

րանկարչությունից, որոնք ավելի մեծ աղերս ունեն հայկական հին ավանդությունների հետ:

Մշակութային պարզացման պատմության տեսակետից Գեղարդա վանքի համար մի նոր ու փառավոր շրջան է սկսվում ԺԳ դարի կեսերից, երբ վանքն անցնում է Պողոսյան իշխանների հովանու տակ: Վանքում ստեղծվում է բազմամարդ միաբանություն, որի շարքերից դուրս են գալիս Հովհաննես և Մխիթար Այրիվանեցիների նման հռչակավոր գիտնական վարդապետներ, որոնք պատվավոր տեղ ունեն ոչ միայն մեր Եկեղեցու մեծանուն վարդապետների շարքում, այլ նաև իրենց հեղինակավոր դիրքն ու տեղը հայոց միջնադարյան մշակույթի Պառնասում: Այս շրջանում Ս. Գեղարդա վանք հռչակավոր միաբանությունը իր գնահատելի մասնակցությունն է բերում ժամանակի գրական-գեղարվեստական և հոգևոր կյանքին, որով և վանքը դարձել է իրավամբ՝ «տուն հաւատոյ Հայաստանեայց»:

Հովհաննես Գառնեցի վարդապետը ծննդով Գառնի ավանից էր: Ժամանակակիցների համար նա սուրբ մարդու հռչակ էր վայելում, և ճանաչում էին նրան որպես գիտական մեծ հեղինակություն: Կիրակոս Գանձակեցի վարդապետը նրա մասին գրում է. «Առաքինի, պարմանալի վարուք, գոյծող պատուիրանացն Աստուծոյ...ի սուրբ ուխտէն Այրիվանաց... ի մանկական տիողն արհամարհեալ պամենայն ինչ կենցաղոյս, լքեալ պապք եւ զտուն, յանապատ տեղիս բնակեր: Միերդ առանձին լինել անբաղապէս խօսել ընդ Աստուծոյ, տուեալ պինքն ապգի-ապգի ճգնութեան, պահոց եւ աղօթից, գետնատարած անկողնօք եւ անհանգիստ աշխատութեամբ, շրջելով ի տեղոջէ տեղիս. եւ լուսատրելով պատահեալսն»: Անվանի այս վարդապետը հեղինակություն էր և՛ արևելյան վարդապետների, և՛ կիլիկյան Հայաստանի վարդապետների համար: Կյանքի վերջին շրջանում Գառնեցի վարդապետը ուխտի է գնում Երուսաղեմ, կյանքի վերջին տարիները անց է կացնում Հռոմկլայի Հայրապետանոցում, ուր նրան հրավիրել էր Կոստանդին Ա Բարձրբերդի կաթողիկոսը (1221—1267): Այս փաստը ինքնին հաստատում է Հովհաննես Գառնեցու՝ անուրանալի հեղինակությունը նույնիսկ Հայոց կաթողիկոսի համար: Կիլիկիայում եղած ժամանակ Հովհաննես վարդապետը սրտի ցավով անկանտես է լինում կաթողիկոսների ազգադավ գործունեությանը և պայքարում նրանց դեմ, «որ կամեցան ապգէ ապգս փոխել եւ արհամերիցենն զմի մկրտութիւն եւ եղեն Հռոմ կամ Ֆրանգ կամ Ասորի»:

Հովհաննես Գառնեցի վարդապետը իր անվիճելի վաստակն ունի նաև մեր Սաղմոսարանի խմբագրման ու սրբագրման գործում: Միջնադարում Սաղմոսարանի շատ օրինակներ չկային: Եկեղեցիներում այն անգիր էր ասվում: Այդ պատճառով էլ բավական փոփոխության էր ենթարկվել Սաղմոսարանը բնագրի հետ համեմատված: Սաղմոսարանի սրբագրության առաջին պատիվը պատկանում է գիտնական, փիլիսոփա, բանաստեղծ, մանկավարժ, մատենագիր Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասեր վարդապետին, որը ապրել է ԺԱ դարի վերջերում և ԺԲ դարի սկզբներում: ԺԳ դարում Հովհաննես Գառնեցի վարդապետը աղավաղված Սաղմոսարանի մասին գրում է. «Յանհոգութենէ ոմանց եւ ի սղալագիր գրչաց»—իմաստավորել էր դարձել սաղմոսի հայերեն բնագիրը, մանավանդ որ «Հայք ի բերան առեալ ասեն, վայրաբար քահանայք եւ ռամկէք եւ մանկունք եւ կոպեռք եւ հաւատաւոր կանայք»: Ճիշտ գնահատելով Սաղմոսարանի նոր խմբագրման անհրաժեշտությունը, մեկնում է Հաղպատի վանք, որտեղ ուսանել և ապրել էր մեծանուն Հովհաննես Սարկավազ վարդապետը իրենից շուրջ մեկ դար առաջ: Երկար փնտրտուքից հետո Գառնեցի վարդապետին հաջողվում է գտնել Հովհաննես Սարկավազ վարդապետի կողմից խմբագրված Սաղմոսարանի օրինակը: Ձեռքի տակ ունենալով Սարկավազ վարդապետի կողմից խմբագրված Սաղմոսագրքի միակ օրինակը, ինքն այն համեմատում է ավելի հին օրինակների հետ և, վերջնական խմբագրման ենթարկելով, հանձնարարում է գրիչներին՝ բազմացնելու այն: Հովհաննես Գառնեցի վարդապետի կողմից խմբագրված Սաղմոսարանը հայ մատենագրության մեջ մտել է որպես վերին աստիճանի հեղինակավոր խմբագրություն: Միջնադարում շատերն են արտագրում «Ի յնտիր արինակէ Գառնեցոյ» Սաղմոսարանից:

Հովհաննես Գառնեցի վարդապետը նաև բանաստեղծ էր, շարականագիր: Նրա գործին են պատկանում հոգևոր երգեր, աղոթքներ, խրատական գործեր, որոնք կրոնա-բարոյական բնույթից բացի, ունեն նաև կենցաղային, ճանաչողական արժեք: Հետաքրքրական են նրա խրատական գործերը հատկապես վանականությանը ուղղված մանավանդ. «Սբ. հօրն Յովանեսի Գառնեցոյ ասացեալ խրատ կրոնավորաց» թուղթը, որի մեջ նա բացատրում է, թե ի՞նչ է բարին և ի՞նչը՝ մեղքը: Բարին, եկրակացնում է հեղինակը, բարին խորհել, խոսել, վաստակել, տառապյալներին օգնել, դատաստանից վախենալ և այլն: Սրանք կրոնավորական կյանքի դրա-

կան կողմերն են: Ընդհակառակն՝ մեղք է ամբարտավանությունը, ծուլությունը, երգվելը, մարմին պարարելը, եղբայրատեցությունը, հիվանդին չայցելելը, «Մեղք է բարկ ծիծաղելն եւ կատակ առնելն, դատարկաբանելն»: Նույն այդ թղթում հորդորում է կրոնավորներին մշտապես պաշտոն լինել, այլապես չարը մեկ կշեղի հոգևոր ճշմարիտ ճանապարհից: «Արդ, ով պատուական եղբայր, պարագիր եւ քաջ լեր», բայց պատվիրում է նաև լինել խոնարհ, որովհետև «եթե բուն իսկ ի գլուխ եւ ի գագաթն առաքինության երանիցիս եւ խոնարհություն ոչ ունիցիս, ոչինչ օգտիցիս»: Նույն այդ խրատում Հովհաննես Գառնեցի վարդապետը բացատրում է աղոթքի ժամերն ու կերպը և անմիջապես ավելացնում, որ կրոնավորի համար միայն աղոթքը բավարար չէ, «Չի ոչ եթե քաջաթոյիչ արծիւն երկու թեւօքն միայն լոյ բարձրանայ, այլ ունի փետուրս մանր եւ մեծ, եւ ամենայն պորութեամբն սփռեալ սլանայ ի բարձունս»: Աղոթքի հետ պետք են ուրիշ առաքինություններ ևս, «Պարտ է հանապազ գիրք կարդալ առտնին առանձինն պեղբօրն կարիսն կատարեա, կարելով, կարկատելով, կախելով պշտիսայն եւ վայլ տկարութիւնս»: Ըստ Հովհաննես Գառնեցի վարդապետի եկեղեցական առաքինություններից պետք է լինի նաև խոնարհությունը, որովհետև «Թէ պամենայն արեւնս կատարես եւ խոնարհութիւն չունիս, իպուր եւ ընդ վայր աշխատիս, եւ ոչինչ ազտիս յամենայն բարեգործութեան քո, որպես այն որ ի յաղ փչէ եւ կամ ծակ կարաս ջուր արկանէ»:

Հովհաննես Գառնեցի վարդապետի ժամանակակիցն է մատենագիր, բանաստեղծ, մանկավարժ Մխիթար վարդապետ Այրիվանեցին, որը մեր մշակույթի պատմության մեջ ունի իր բացառիկ տեղն ու արժեքը: Նշանավոր այս եկեղեցականը Հովհաննես վրդ. Գառնեցուց հետո գլխավորում է Գեղարդա վանքի վարդապետարանը և մինչև ժամանակ պաշտոնավարում հոգևոր ու գրական գործունեությամբ: Մխիթար Այրիվանեցի վարդապետի կյանքի մասին, դժբախտաբար, քիչ բան է հայտնի: Դատելով իր ձեռքով գրված ժամանակագրությունից, որը վերջանում է 1289 թվականով, և Գեղարդա վանքի նրա քարայրի ճգնարանի պատի հայտնի մեկ արձանագրությունից, որը գրված է իր մահվանից մեկ տարի առաջ, 1288-ին, երբ ինքը արդեն 67 տարեկան էր, Այրիվանեցու ծննդյան թվականը կլինի մոտավորապես 1222 թվականը:

Մխիթար Այրիվանեցու ամենավաղ շրջանի ստեղծագործությունը համարվում է ձառնորդը (Մատենադարան, ձեռ. № 1500),

որն իր հարուստ բովանդակությամբ գնահատվում է ԺԳ դարի լավագույն ձեռագրերից մեկը: Այն հսկա մի թղթյա ձեռագիր է: Ունի 1113 թերթ, վերջից էջեր են պակասում՝ գրված հեղինակի ձեռքով: ձառնորդն իր բազմաժանր բովանդակությամբ գալիս է հաստատելու, որ Մխիթար վրդ. Այրիվանեցու ժամանակ Գեղարդա վանքը պետք է որ ընդարձակ և հարուստ գրադարան ունենար և այսօրվա հասկացողությամբ գիտնական միաբաններ, որոնց գործնական օգնությամբ հնարավոր է եղել մի այդպիսի բազմաբովանդակ ժողովածու պատրաստել, ինչպիսին Մխիթար Այրիվանեցի վարդապետի ձառնորդն է: ձառնորդը, բացի Հին և Նոր Կտակարաններից, իր մեջ ունի նաև անվավեր գրքեր, որոնց մեծ մասը այսօր գիտությանը հայտնի են Այրիվանեցու ձառնորդից, կամ մեր ժամագիրքն ու պատարագամատուցը, Փիլոն Երբայեցու, Գրիգոր Աստվածաբանի, Եվագրի և բազում այլ ձառեր:

Այրիվանեցու երկրորդ գործը ժամանակագրությունն է, որի մեջ խոսում է հայկական, վրացական, բյուզանդական, արաբական, սելջուկյան հոգևոր ու աշխարհիկ առաջնորդների մասին: Այս գործում հետաքրքիր է պատմագրերի ցանկը, որոնց մեջ անուններ կան, որ առայսօր գիտությանը հայտնի են միայն Այրիվանեցու ժամանակագրությունից:

Այս գործի երկրորդ մասը Ս. Գրքի ժամանակագրությունն է, որը նույնությամբ կամ մեր շատ մատենագիրների մոտ: Երրորդ մասը վերաբերվում է հայ ժողովրդի և Հայ եկեղեցու պատմությանը: Արժեքավոր է իր ժամանակաշրջանի քաղաքական ու կրոնական դեպքերի շարադրանքը:

Այրիվանեցու մյուս կարևոր աշխատանքը Ստեփանոս Սյունեցու վկայաբանությունն է, որը նա գրել է Վայոց ձորի Թանասյազ վանքի շինության տոնի առթիվ (1273—1279 թթ.), որին ինքը ներկա է եղել որպես Պռոշյանց տան եպիսկոպոսը:

Մխիթար Այրիվանեցին նաև բանաստեղծ է: Նրա գրչին են պատկանում մի քանի տասնյակ գանձեր և տաղեր, ինչպես նաև մի Գանձարան ժողովածու, որի և՛ տեքստը, և՛ եղանակավորումը հենց իրենն են: Այս Գանձարան ժողովածուն տեսնելու և ընդօրինակելու էին գալիս Հայաստանի տարբեր վանքերից և գրչակենտրոններից:

Երախտավոր այս մեծ վարդապետի գրչին է պատկանում նաև ծիսական Մաշտոցի մեջ մտած «Նորակերտ գիր օրհնելու» կանոնը, որի համար նա հորինել է հատուկ աղոթք և գանձ: Գանձում գիրքը ներբողվում է որպես հարսի (եկեղեցու) վարդարանքի մասեր:

«Լնդա խորանդ լուսոյ, խորհրդարանդ Աստուծոյ, Ընկալ զընծայս խորհրդոյ՝ Զգիրս արինաց հաւատոյ»։ Կամ նույն կանոնի համար գրված աղոթքը, որի մեջ հեղինակը արտահայտել է իր և ժամանակակիցների պաշտամունքը հայ գրքի, նրա նշանակության, նրա կատարելիք հրաշքի մասին մեր ժողովրդի կյանքում։ Աղոթում խնդրում է օրհնել «վնիթ մեկանիս եւ գրչութիւն գրչինս... վստացօղս եւ վգրօղս, վկավօղս... վնիթ կտաւոց եւ վարշամակաց սոցա... վտախտակ տառիս եւ պահարանին... վկաջի կապմի սորա եւ վսեկ շարագարի... վնիթ պղնձոյ, ըվմարգարտաց՝ արտաքին վարդոյ» և այլն։ Ժամանակակիցների և հետնորդների համար Մխիթար Այրիվանեցի վարդապետը մեծ հեղինակություն էր ոչ միայն որպէս աղոթող ճգնաւոր, այլ նաև մեծ մանկավարժ ու բանաստեղծ։ Երախտաշատ այս մեծ վարդապետի մահվանից շատ հետո, երբ Հայաստանի տարբեր վարդապետարաններում արդեն կային Սկրտիչ և Հովհաննես Երվնկացիներ (ԺԳ դար), Խաչատուր Կեչառեցի (ԺԳ—ԺԴ դդ.), Կոստանդին Երվնկացի (ԺԳ—ԺԴ դդ.), Ֆրիկ (ԺԳ—ԺԴ դդ.), Առաքել Սյունեցի (ԺԴ—ԺԵ դդ.), Հովհաննես Թկուրանցի (ԺԴ—ԺԵ դդ.), և շատ ուրիշներ, որոնցից շատերը հաճախ գալիս էին Գեղարդա վանք ոչ միայն աղոթելու, այլ նաև տեսնելու և սովորելու մեծ Այրիվանեցու թողած գրավոր ժառանգությունից։ ԺԴ դարի տաղասացներից Գրիգոր Խլաթեցի վարդապետը իր բանաստեղծություններից մեկում գրում է.

«ՁԱյրի վանոց անուն լրեալ,
Ընտիր գանձուցն (Մխիթարայ)
հանդիպեալ:
Եւ յայնմ արեւ ցանկացեալ,
Տեպեան տեղոյս եւ տառապեալ»։

Դժբախտաբար, Գեղարդա վանքում Հովհաննես և Մխիթար վարդապետների սկսած լուսավորական ու մշակութային գործը արժանավոր շարունակողներ չունենալու պատճառով ԺԳ դարի մշակութային կյանքը վերջանում է Մխիթար Այրիվանեցի վարդապետով։ Դրանից հետո շուրջ մեկ և կես դար դարձյալ ամոլության շրջան է նկատվում Գեղարդա վանքում։

ԺԵ դարի Գեղարդա վանքի մշակութային կյանքի վերապարթոնքը կապվում է Սիմեոն Այրիվանեցի ռաբունապետի մշակութային գործունեության հետ։ Գեղարդա վանքում գրված մի ձեռագիր Հայսմավորքի հիշատակարանում Սիմեոն ռաբունապետի մասին ասվում է. «Աստուածահաճոյ եւ արդիւնական

եւ Մեծ վարդապետն Հայոց Սիմեոն, որ յայնքմ ժամանակի փայլէր ի մէջ եկեղեցւոյ իբրեւ վարեգակն»։ Սիմեոն Այրիվանեցի վարդապետը ծագումով Տաթևից էր։ Աշակերտել էր Գրիգոր Տաթևացի վարդապետին։ Ուսման ընթացքը ավարտելուց հետո հաստատվում է Գեղարդա վանքում և իրեն ամբողջովին նվիրում մանկավարժական աշխատանքին։ Անխոնջ այս եկեղեցականի մանկավարժական գործունեության մասին ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում ասվում է այսպէս. «Բազում կրօնատուրս և աշակերտեալ մանկունս եկեղեցւոյ, ժողովեալ յուսուցանել զիկն եւ վնոր Մատեան աստուածաշունչ գրոց վնորքս եւ վարտաքին փիլիսոփայութիւն ամս տասն»։ Թե որքան ձեռագիր մատյաններ են գրվել կամ արտագրվել «Արիաջան և քաջ» ռաբունապետի կողմից, դժվար է ասել, բայց այսօր նրա անունով մեզ են հասել մի շարք ձեռագրեր, որոնցից երեքը՝ մի Աստվածաշունչ, մի ձառնետիր (տոնական) և մի Հայսմավորք։ Սիմեոն վրդ. Այրիվանեցին, հաստատվելով Գեղարդա վանքում, դրանք նվիրում է վանքի Մատենադարանին։ Ձեռագրերը, որոնք պահվում են Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, համարվում են հայ գրչության արվեստի լավագույն գործեր։ Թե որքան հեղինակություն է ունեցել Սիմեոն Այրիվանեցին Գեղարդա վանքի միաբանության մեջ, հաստատում է նրա անունով արձանագրությունը, որը գրվում է Պապաքի և Ռուպաքանի վիմափոր ժամատան ձախ դասի սյան վրա.

«Սուրբ նշան Տէրունական
Սիմեոն Վարդապետին լեր պահապան,
Հոգոյ նորայ պատասպարան
Եւ յանցանացն քաւարան,
Որ ետ պարգես անանցական
Եկեղեցւոյս սուրբ Գեղարդեան...»։

ԺԵ դարում, բացի Սիմեոն ռաբունապետից, Ս. Գեղարդա վանքում հիշվում է նաև Գալուստի և Սիրամարգի որդի Մատթեոս քահանան, որ աշակերտել էր Սիմեոն ռաբունապետին և հետագայում հռչակվել որպէս քաջ քարտուղար։ Այս համեստ քահանայի ձեռամբ գրվում և արտագրվում են մի շարք ձեռագիր մատյաններ։ 1447 թվականին նա գրում է մի Շարակնոց, որը արտագրված էր «Ի լաւ եւ յընտիր օրինակէ առաջին իմաստնոց եւ վարժապետաց Սիսոյ» (Բեռլին, արքայական մատենադարան, № 37), Գարեգին կթղ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք կամ Պոռշյանք հայոց պատմության մեջ, Բեյրութ, 1969, էջ 217)։ 1452 թ. Մատթեոս քահանան գրում է մի այլ Շա-

րակնոց ևս (Մատենադարան, ձեռ. № 3402)՝ արտագրված հռչակավոր խլկեցի օրինակից (Գրիգոր Խույի անունով)։ Բազմաբեղուն այս գրչից մեկ է հասել 1459 թվականին ավարտած մի ձաշոց (Մատենադարան, ձեռ. № 6272) և մի շքեղ Հայսմավուրք (Մատենադարան, ձեռ. № 6244)։ ԺԵ դարից Ս. Գեղարդա վանքի մատենադարանից մեկ է հասել նաև մի ձեռագիր Մաշտոց՝ գրված 1458 թ. (Մատենադարան, ձեռ. № 1027) և մեկ Հայսմավուրք՝ գրված 1488 թ. (Մատենադարան, ձեռ. № 4859)։ Մատթեոս քահանան այլ ձեռագրեր ունի ընդօրինակված եղվարդա և Մեղուանց Անապատներում ևս։ Մատթեոս քահանան նաև գրչության ուսուցիչ էր։ Նրա աշակերտներից Հովհաննեսը Այրիվանքում, Ստեփանոսը՝ Հավուց թառում, պատվում են գրչությամբ։

ԺԵ դարում Գեղարդա վանքում հայտնի են Դավիթ և Հովհաննես եպիսկոպոսներ, Հովհաննես վարդապետ, Հովհաննես աբեղա, Գրիգոր և Ստեփանոս գրիչները։ Գեղարդա վանքի հետ էր կապված նաև ԺԵ դարի նշանավոր մանրանկարիչ Ստեփանոս Առինջեցին։ Հիշվում են բազմաթիվ թուղթ կոկողներ, գրիչներին օգնողներ, կապմողներ և այլն։ Գեղարդա վանքի սաներից ումանց հանդիպում ենք հարևան Հավուց Թառ, Աղջոց վանք, Մանուելի Անապատ գրչակենտրոններում, որոնք հաճախ դիմում էին Գեղարդա վանքի գրիչներին ու Մատենադարանին՝ սովորելու և օգտվելու կարևոր ձեռագրերից։

ԺԶ—ԺԷ դարերից մեկ ոչինչ չի հասել։ ԺԸ դարից մեկ է հասել մի ժողովածու՝ զբրված 1707 թ. (Մատենադարան, ձեռ. № 1796)։

Գեղարդա վանքը, մեր մյուս վանքերի նման պատմության դժնդակ պայմանների բերումով, հաճախ ենթարկվել է թալանի ու կողոպուտի։ Վայրագ նվաճողները մի քանի արծաթի համար ոչ միայն մորթապեղծ էին

անում տասնյակ ու հարյուրավոր անմեղ վանականների, այլև գերեվարության ու շատ հաճախ էլ խարույկի ճարակ դարձնում մեարդատառ մեր սրբազան մատյանները։ Հաշվի առնելով Գեղարդա վանքի անապահով վիճակը ԺԹ դարի սկզբում թալանված վանքի վերջին ձեռագրերը տեղափոխվում են Մայր Աթոռի ձեռագրատուն։ Գուցե այդ է պատճառը, որ այսօր Գեղարդա վանքից այդքան քիչ ձեռագիր մատյաններ են հասել մեզ, որոնց մի մասը մեծ խնամքով պահվում և ուսումնասիրվում է Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում։ Մյուս մասը աշխարհի տարբեր հավաքածուներում է զբոնվում, որոնց հանգամանակից ուսումնասիրությունը, անկասկած, կհարստացնի Գեղարդա վանքի մշակութային կյանքի պատմությունը և կարծեքավորի նրա տեղը հայ մշակույթի ընդհանուր գանձարանում։

Ս. Գեղարդա վանքի մշակութային կյանքի համառոտ այս ակնարկը թերի կլիներ, եթե չհավեր նաև, որ Լուսավորչի Գահը բարձրանալուց միայն երկու տարի հետո, 1868 թվականին, լուսահոգի Գևորգ Դ մեծագործ կաթողիկոսը առաջին անգամ հնարավորություն ունեցավ ամառային հանգստի գնալու Ս. Գեղարդա վանք։ Իր այցելության առթիվ, տեսնելով դպրոցական գործի անմխիթար վիճակը, հրամայում է մոտակա գյուղի երեխաների համար վանքում հիմնադրել մի դպրոց, որտեղ մինչև Ի դարի ըսկըները ուսանում էին հատկապես Գողթ գյուղի երեխաները։

Հպարտորեն կարող ենք ասել, որ Ս. Գեղարդա վանքի դպրոցն ու վարդապետարանը, մեր մյուս վարդապետարանների ու դպրոցների հետ, անցյալում լավագույնս կատարեցին իրենց առջև դրված պետականությունից չուրկ մեր ժողովրդի հոգևոր-լուսավորական և մշակութային ծանր, բայց պատվաբեր գործը։

